

УДК 94 (477) : [355+32.019.51] “19”

Березовська Т.В., Миколаївський державний аграрний університет

Березовська Тетяна Всеволодівна (1958 р.н.). У 1982 р. закінчила історичний факультет Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. Кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Миколаївського державного аграрного університету. Тема наукового дослідження – “Відображення зовнішньополітичної тематики на сторінках російської преси 1878-1887 рр.”

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ВИСТУПІВ РОСІЙСЬКОЇ ПРЕСИ КІНЦЯ 70-х – ПОЧАТКУ 80-х рр. ХІХ ст.

У статті розглядається питання ролі періодичної преси Росії у висвітленні зовнішньої політики європейських держав під час східної кризи 70-х – 80-х рр. ХІХ ст., її вплив на громадську думку. Автор приходить до висновку, що провідні періодичні видання Петербурга і Москви відображали інтереси ліберальних чи консервативних кіл російської буржуазії та поміщиків.

In article the question on a role of periodicals of Russia in illumination of foreign policy of the European powers is considered during east crisis 70 – 80th. XIX centuries, its influence on public opinion. The author comes to a conclusion that leading periodicals of Petersburg and Moscow reflected interests of liberal or conservative circles of Russian bourgeoisie and landowners.

Буржуазні перетворення останньої третини ХІХ ст. не лише вплинули на перебудову соціально-економічних відносин у Російській імперії, але й сприяли поживленню громадської думки, що репрезентувала себе через періодичні друковані видання. Російська преса поступово перетворюється на один із потужних важелів, здатних впливати на формування суспільної свідомості, а через неї на самодержавний уряд Російської імперії [1].

Яскравим прикладом тиску громадської думки на уряд в царині зовнішньої політики можна вважати вступ Росії в 1877 р. у війну з Туреччиною. Цей факт є знаменним, оскільки російський уряд протягом тривалого часу намагався балансувати в питаннях Балканської кризи, прагнучи обмежитися дипломатичними угодами.

Другим прикладом все більшої ролі громадської думки і впливу її на зовнішньополітичну орієнтацію Російської імперії може служити введення протекціоністської політики. Саме тоді в інтересах незначної купки російських підприєм-

ців уряд розірвав традиційні союзницькі відносини з її економічним конкурентом Німеччиною і уклав союз з республіканською Францією, в позиках якої у молодій російській буржуазії була велика потреба.

Отже, є всі підстави стверджувати, що роль преси наприкінці 70-х – на початку 80-х років ХІХ ст. стає дедалі більшою і врешті-решт переростає в достатньо потужну силу. В цьому зв'язку, в завдання даної статті входить характеристика впливових газет і журналів С.-Петербурга і Москви та їх виступів з питань зовнішньої політики, тісно пов'язаних з соціоекономічними (а в більш широкому значенні – геополітичними) силами, що стояли за тим чи іншим виданням. Слід зазначити, що до розгляду залучається лише столична преса, бо провінційна, далека від джерел інформації, лише передруковувала статті з зовнішньополітичних розділів своїх більш обізнаних і наближених до впливових сановницьких кіл колег.

Оскільки на теренах Російської імперії в пореформений період зіткнулися два геополітичних напрямки – східний і західний, або, як сказав би сучасний історик, євразійський та євроатлантичний, то відповідно і столична преса відстоювала позиції або першого, або другого. Іноді інтереси обох напрямків ідеологічно тісно перепліталися, але в економічній сфері різко різнилися і приводили до суперечок і суперечностей.

Сьогодні в Україні існує динамічний паритет між євразійством та євроатлантизмом. Від того, протягом якого часу цей паритет буде зберігатися, а ідея “Схід і Захід разом” буде дієвою, залежить доля Української держави. Тож звернення до теми зовнішньополітичних публіцистичних виступів російської преси, яка виступала виразником східного або західного шляху розвитку імперії, є надзвичайно актуальною. Аналіз преси дозволяє виявити форми і методи, до яких вдавалася публіцистика, щоб захищати інтереси свого напрямку. Окремо слід зазначити, що в питаннях обговорення зовнішньої політики і зовнішньої торгівлі російська преса почувала себе більш розкутою, ніж в питаннях політики внутрішньої. Відповідно це позначилося на формі та змісті публіцистичних статей, які іноді набували значення політичного маніфесту, сприймалися читачами і мали сильний вплив на свідомість. Саме через найбільш талановитих і послідовних журналістів, які, щоправда, і належали до найбільш впливових і близьких до уряду кіл, відбувався процес формування громадської думки Російської імперії.

Тема історії російської преси не нова, до неї зверталися автори XIX – початку XX ст., особливо у зв’язку з ювілеєм того чи іншого періодичного видання [2].

Докладний аналіз діяльності преси в її зовнішньополітичному аспекті поданий в монографії С.Д. Сказкіна [3]. На сьогоднішній день вона залишається одним із цілісних довершених досліджень, де вперше було поставлене питання про вплив російської преси на вироблення курсу зовнішньої політики країни. В радянській історіографії зустрічається багато видань, присвячених історії російської журналістики, але із зрозумілих причин перевага в них надана демократичній пресі, яка питаннями зовнішньої політики не цікавилася [4]. Наприкінці XX – на початку XXI ст. посилюється інтерес до вивчення та аналізу ролі преси в суспільному житті країни. Досліджувався її вплив на свідомість читачів [5]. Безперечно, з методологічної точки зору ці видання становлять інтерес, разом з тим вони не відповідають на питання про політичні напрямки журналістики останньої третини XIX ст., не висвітлюють поглядів тих соціально-економічних кіл, що стояли за спинами редакторів-видавців.

Отже, хоча тема зовнішньополітичного аспекту публіцистичних виступів російської преси кінця 70-х – початку 80-х років XIX ст. спеціаль-

но не досліджувалася, її окремі питання знайшли висвітлення не сторінках спеціальних видань.

Найбільш впливовим періодичним виданням кінця 70-х – початку 80-х років XIX ст. були петербурзькі газети “Голос” А.А. Краєвського, журнал “Вестник Европы” М.М. Стасюлевича та московські видання М.Н. Каткова “Московские ведомости” та “Русский вестник”. Саме вони на своїх шпальтах гаряче обговорювали найгостріші питання російської зовнішньої політики. При відсутності в Росії політичних організацій преса як трибуна громадської думки набувала особливого значення. Більше того, вона виступала основною формою громадської думки, і тому роль її постійно зростала [6]. Отже, є всі підстави стверджувати, що терміни “громадська думка” і “преса” в 70-80-х роках XIX ст. були тотожними і вживалися як синоніми.

У питаннях зовнішньої політики російська преса мала відносну свободу у висловлюванні власних думок, чого не можна сказати про політику внутрішню. Якщо порівняти пресу Росії та Німеччини і розглянути їхні зовнішньополітичні розділи, то одразу впадає в око неоднорідність і значний спектр думок на сторінках російської преси, і навпаки, чіткий керований однією лінією виступ німецьких газет. Це пояснюється тим, що преса Німеччини, на відміну від російської, в питаннях зовнішньої політики була повністю підпорядкована німецькому канцлеру О.Бісмарку. На думку С.Д. Сказкіна, це було викликано тим, що в Росії капіталізм був молодим, розвивався інтенсивно, захоплював газети і обробляв громадську думку. В Німеччині ж існував старий капіталістичний уклад, і такий тиск буржуазії на уряд, як у Росії, був відсутній [7].

Однією з найбільш впливових газет Російської імперії була петербурзька газета “Голос”. Її образно називали “більмом в оці цензурного відомства” [8]. Видавав її з 1863 р. відомий підприємець А.А. Краєвський. З 1871 р. його співредактором став ліберальний історик В.О. Більбасов. Газета видавалася з необхідним капіталістичним розмахом і була надзвичайно популярною серед читаючої публіки. Це давало змогу сучасникам бачити в ній “перший незалежний орган громадської думки. В європейському розумінні цього слова” [9].

“Голос” передплачували драматург О.М. Островський і письменник М.Є. Салтиков-Щедрін. Колеги-журналісти не без іронії так характеризували це видання: “Голос”...дорівнює маленькій державі за значенням, за кількістю підданих (тобто передплатників) і за ступенем “незалежності” і без існування якої російський ліберал не в змозі уявити собі саму картину світобудови [10].

У Головному управлінні у справах преси теж вважали, що “Голос” – це “одна з найбільш розповсюджених газет як у Росії, так і за кордоном” [11]. Успіх газети полягав у тому, що вона

користувалася цінним джерелом інформації. Наприкінці 70-х років XIX ст. “Голос” був неофіційним органом Міністерства іноземних справ і особисто канцлера Росії О.М. Горчакова. Саме це видання рекомендував Бісмарку імператор Олександр II як одне з найбільш впливових у Росії.

“Голос” підтримував реформи Олександра II, прагнув буржуазних перетворень в країні і розвитку вільної торгівлі. Один перелік постійних співпрацівників газети може дати уявлення про її напрямок. Це були: академік В.П. Безобразов, міністр фінансів М.Х. Бунге, міністр державного майна М.О. Корф, професори А.Д. Грабовський і В.І. Модестов, літератор Л.Панютін (Ніл Адмірарі).

Публіцисти “Голосу” вели постійну полеміку на два фронти – проти німецької преси і проти “Московских ведомостей” М.Н. Каткова. Об’єктивно “Голос” дотримувався західного або євроатлантичного напрямку розвитку імперії. Він виступав виразником інтересів петербурзьких підприємницьких кіл, зацікавлених у підтримці тісних торговельно-економічних відносин із Західною Європою. Тому газета виступала з критикою протекціоністської політики, апологетами якої були видання Каткова. В 1883 р. за часів царювання Олександра III газета “Голос” припинила своє існування. Члени редакційної колегії викликали недовіру у нового імператора, на одному з документів він відверто назвав їх “скотами” [12]. Російська імперія остаточно стала на східний або євразійський напрямок розвитку.

В історію дипломатії та світової журналістики газета “Голос” увійшла завдяки знаменитій полеміці між європейською пресою після завершення Берлінського конгресу (1878 р.). Вона отримала назву “газетної війни” або “війни пер”. Тоді “Голос” виступив з непримиримою критикою політики Німеччини і особисто канцлера Бісмарка. Виступи газети були скеровані вже літнім російським канцлером О.М. Горчаковим і носили іноді надмірно емоційний і нестримний характер. Таким чином, офіційність, залежність видання від урядових кіл мала два аспекти. З одного боку, це було надійне джерело інформації, з іншого – залежність від сановників.

У прозахідному, або євроатлантичному, геополітичному полі разом з “Голосом” перебував ліберальний журнал “Вестник Европы”. Він видавався з 1866 р. як журнал переважно історичний і виходив великими за обсягом книжками раз на три місяці. Потім почав виходити щомісяця, бо набув великої популярності. Редактором-видавцем був відставний професор історії Петербурзького університету М.М. Стасюлевич.

Влада уважно стежила за змістом статей “Вестника Европы”. В 1878 р. Міністерство внутрішніх справ, даючи оцінку видавничій діяльності М.М. Стасюлевича, в спеціальній доповідній записці констатувало: “...незважаючи на те, що редакція висловлює свої погляди достатньо обе-

режно, тим не менш погляди ці є ясними і прозорими для сторонніх читачів... Журнал при будь-якій зручній нагоді прагне підкреслити невдовільність існуючим ладом Росії і показати переваги представницького способу правління” [13].

“Вестник Европы” виступав виразником інтересів тої частини петербурзьких підприємців, які були зацікавлені у вільній торгівлі з Західною Європою. Це були представники як великої, так і середньої буржуазії: фінансисти, оптовики, біржові маклери, засновники спільних підприємств. Провідними співробітниками журналу, які визначали його основний напрямок, була достатньо велика група ліберальних вчених і публіцистів, переважно істориків і літературознавців. Це був сам М.М. Стасюлевич, М.І. Костомаров, який до 1885 р. брав участь в редагуванні журналу, С.І. Соловйов, А.Д. Галахов, Д.Л. Мордовцев, О.І. Пипін, І.А. Котляревський, О.Ф. Коні, П.О. Полонський. Це дало підставу сучасникам називати журнал “професорським”.

“Вестник Европы” в 70-ті роки XIX ст. набув великої популярності. В 1879 р. він мав близько шести тисяч передплатників, у той час як середній тираж по країні багатьох інших журналів складав близько трьох-чотирьох тисяч.

Незважаючи на окремі зауваження щодо політичного напрямку журналу, цензура оцінювала його як журнал поміркований. Головне управління у справах преси в 1879 р. на офіційний запит С.-Петербурзького генерал-губернатора повідомляло: “Вестник Европы” – щомісячний журнал, за наявності великої кількості статей, в яких розглядаються питання внутрішньої і зовнішньої політики, завжди виділявся стриманістю і порядністю, не вдаючись до брутальних і надмірно різких висловів” [14].

У питаннях зовнішньої політики журнал орієнтувався на союз з Німеччиною, наголошуючи на тезі, що не слід міняти союзи як сукні [15].

Під час Болгарської кризи 1887 р. “Вестник Европы”, всупереч загальним виступам російської преси, стверджував, що болгарин не бажають терпіти насильницького опікування Росії [16]. Журнал негативно ставився до російського втручання в справу Балканського півострова взагалі і до війни 1877-1878 рр. зокрема. Він писав: “Російсько-турецька війна принесла Росії славу і борги, а Австрії – задарма дві провінції [17].

“Вестник Европы”, як і “Голос”, вів активну полеміку з виданнями М.Н. Каткова, критикуючи їх за надмірні нестримані напади на політику Німеччини і особисто князя Бісмарка. Журнал відстоював ідею вільної конкуренції та вільної торгівлі, засуджуючи саму ідею штучної підтримки з боку уряду купки привілейованих підприємців, що власні інтереси прикривали гаслами про розвиток національної промисловості. Журнал “Вестник Европы” припинив своє існування в 1918 р., коли його примусово закрила нова радянська влада.

М.Н. Катков – одна з найважливіших постатей російської журналістики і політики. Він виступав ідеологом економічної ізоляції Росії від західного капіталістичного впливу [18]. Сила Каткова полягала у великому впливі, що він мав в урядових сферах і, як було відомо, у самого Олександра III. Його союзниками в уряді були, зокрема, міністр внутрішніх справ Д.О. Толстой та обер-прокурор Синоду К.П. Победоносцев.

Східний, або євразійський, напрямок діяльності катковських видань “Московские ведомости” та “Русский вестник” передбачав захист інтересів перш за все московських промислових кіл, зацікавлених у протекціонізмі. Головним конкурентом для них була Німеччина з її більш якісними та дешевими металевими виробами, яких так потребувало сільське господарство Російської імперії.

“Московские ведомости” були постійною пресою на столі імператорів Олександра II і Олександра III, які вважали їх “свою газетою” [19]. За влучним виразом дослідниці В.А. Твардовської, “Катков прагнув бути більш правим і прогресивним, ніж сам абсолютизм” [20]. Усе це робило видання Каткова офіційними, хоча вони і не були казенними. Щоправда, прихованою формою урядових субсидій були казенні оголошення, що приносили видавцю основний прибуток.

Попри великий талант, Катков був непоганим чиновником, який тонко відчував кон’юнктуру. Якщо під час царювання проницьки настроєного Олександра II він виступав за зміцнення російсько-німецьких відносин і навіть вважав, що за допомогою німців Росія може захопити Константинополь, то за царювання Олександра III, який негативно ставився до Німеччини і всі її дії на Балканах сприймав як особисту образу, Катков свої погляди на мету і завдання Росії в Європі змінив. З усією наснагою свого журналістського обдарування він почав викривати політику Німеччини і особисто канцлера Бісмарка. В його статтях все частіше почали з’являтися натяки на майбутню війну з Німеччиною [21]. Бісмарка непокоїла така пропаганда німецько-російської ворожнечі. Він, у свою чергу, звинувачував Каткова в нігілізмі і вимагав від російського міністерства іноземних справ “приборкати російську пресу” [22].

Отже, провідні російські столичні газети і журнали брали широку участь в обговоренні питань зовнішньої політики. Ступінь їх обізнаності був прямо пропорційним ступеню наближеності до вищих сановницьких дипломатичних кіл. Механізм взаємовідносин преси і дипломатії в Російській імперії був відсутній, хоча питання з цієї проблематики порушувалися. На початку 1887 р. міністри іноземних справ М.К. Гірс і внутрішніх справ Д.О. Толстой обмінялися листами щодо взаємовідносин преси і міністерства іноземних справ. У листах ставилася проблема обмеження

виступів преси в питаннях зовнішньополітичних відносин. М.К. Гірс вважав, що “критика дипломатії на сторінках газет і журналів породжує в російському суспільстві “недовіру до політики уряду, а в Німеччині – острах, що політика наша може відійти від свого теперішнього курсу” [23].

Російський уряд не надавав редакціям газет і журналів офіційних матеріалів з питань зовнішньої політики. Д.О. Толстой звернувся до Олександра III з пропозицією створити при міністерстві іноземних справ спеціальний відділ – Газетну експедицію, яка б надавала директиви редакторам щодо висвітлення зовнішньополітичної проблематики. Проте ця ініціатива не отримала свого подальшого втілення. Чому ж уряд відмовився підтримати цю пропозицію? На наш погляд, її не підтримало міністерство іноземних справ, бо не бажало допускати до “святого святих російської дипломатії” пресу, хоча окремі його представники позитивно поставилися до цієї пропозиції [24].

Звинувачення російської преси в тому, що вона сприяла погіршенню російсько-німецьких стосунків поширилися в 1887-1888 рр. На думку одного з провідних дипломатичних сановників О.С. Іоніна, “ці відносини могли б у даний момент перетворитися в більш позитивні, якби в справу не втрутилися б політичні пристрасті мас, преса” [25]. Проте ця точка зору російського дипломата помилкова, бо в основі погіршення російсько-німецьких протиріч лежала “ломка економічного механізму традиційної дружби Гогенцоллернів і Романових” [26].

Визнаючи роль преси у вирішенні важливих державних питань, О.С. Іонін розумів, що “тепер політика не робиться лише в закритих кабінетах – настрої мас, їх захоплення, пристрасті не лише впливають на неї, але й перетворюються навіть на необхідних її супутників, отримують висвітлення в пресі” [27]. Разом з тим він вважав недостатніми напівзаходи, до яких вдавалося Головне управління у справах преси до газет за друкування статей, що не влаштовували дипломатію. Засуджуючи діяльність М.Н. Каткова, приписуючи йому створення “вільного міністерства іноземних справ”, яке не лише писало, але й діяло, О.С. Іонін вимагав повного підпорядкування преси уряду в питаннях зовнішньої політики [28]. На наш погляд, О.С. Іонін прагнув виправдати проницький курс, якого дотримувалися шеф, М.К. Гірс, та його оточення.

Іншої думки на роль преси в питаннях зовнішньої політики дотримувався экс-дипломат П.О. Сабуров. На відміну від О.С. Іоніна, погіршення міжнародного становища Росії П.О. Сабуров вбачав не в діяльності російської преси, а в “недосконалому тому державному апарату, який очолює нашу зовнішню політику” [29], тобто в діяльності міністерства іноземних справ. Він вважав, що при ньому необхідно створити такий орган, який за активної участі

представників преси обговорював би найбільш важливі зовнішньополітичні питання [30].

Порівнюючи точку зору П.О. Сабурова та О.С. Іоніна, ми бачимо, що обидва діячі визнавали все більш зростаючу роль преси у вирішенні нагальних питань зовнішньої політики, але порізнному оцінювали її. І все ж таки точка зору П.О. Сабурова більше відповідає вимогам і потребам часу.

Особливо різкій критиці з боку російської дипломатії піддавалися “Московские ведомости” та їхній редактор М.Н. Катков. Справа в тому, що, крім антинімецьких статей, Катков ще надсилав доповідні записки особисто Олександрові III з різкою критикою пронимецького курсу російської дипломатії. Імператор, у свою чергу, на неофіційному рівні давав читати катковські записки главі російської дипломатії М.К. Гірсу.

У цілому, говорячи про роль Каткова і про ступінь його впливу на уряд, можна погодитися з думкою сучасника-журналіста Р.І. Сементковського: “Часто здавалося, що Катков впливає на суспільні кола і навіть на уряд. Цим він забезпечив собі надзвичайну популярність. Всі його мінливі політичні доктрини будуть невдовзі забути, але той факт, що завдяки йому газета стала мов би одним з факторів рішення цих питань, залишиться назавжди у пам’яті” [31]. Безперечно, статті Каткова мали певний, хоча і не визначний вплив на громадську думку, їх не могли повністю ігнорувати ані уряд, ані дипломатія. Безперечно, царський уряд підтримував дипломатію в її суперечностях з пресою, але в той же час Олександр III намагався використовувати пресу в боротьбі з германофільськими настроями дипломатії.

Отже, в обговоренні питань зовнішньополітичної проблематики впливові російські періодичні видання умовно поділялися на дві групи. До першої належала преса ліберального, західного, або євроатлантичного, напрямку, що виходила в С.-Петербурзі. До другого – московська преса консервативного східного, або євразійського, напрямку. Петербурзькі видання були репрезентовані газетою “Голос” та журналом “Вестник Европы”. Вони представляли інтереси підприєм-

ців, зацікавлених у вільній торгівлі з країнами Західної Європи, відстоювали ідею союзницьких відносин з Німеччиною і прагнули у внутрішній політиці подальшого застосування реформ, розпочатих Олександром II, виступали проти державного капіталізму.

Навпаки, московські видання “Московские ведомости” та “Русский вестник” М.Н. Каткова представляли інтереси протекціоністських кіл, які потребували з боку уряду захисту своєї підприємницької діяльності. Їх головним конкурентом на внутрішньому ринку виступала Німеччина з її якісними дешевими промисловими товарами. Відповідно ці кола виступали за розрив союзницьких відносин з Німеччиною і орієнтувалися на союз із Францією, традиційним ворогом Німеччини, а головне, країною, де можна було отримати необмежені позики.

За часів царювання Олександра II союзницькі відносини з Німеччиною були домінують російської зовнішньої політики, але преса, всупереч офіційному курсу, іноді виступала з критикою німецького канцлера Бісмарка, проте нічого не писала про перегляд союзницьких відносин. За свої зухвали виступи газети отримували попередження від Головного управління у справах преси, видання призупинялися, що боляче відбивалося на прибутках видавців.

Коли імператором став Олександр III, союзницькі відносини з Німеччиною були піддані перегляду. Новий імператор твердо став на євразійський шлях розвитку, прагнучи розвивати вітчизняну промисловість і державницький капіталізм. Російська преса майже одностайно почала виступати з критикою російсько-німецьких відносин та російського міністерства іноземних справ, що намагалося ці відносини зберегти. Головним представником газетного світу став М.Н. Катков. Завдяки його журналістській діяльності роль преси була піднесена на високий щабель. До виступів преси почали прислухатися на урядовому рівні. Преса почала не лише формувати громадську думку, але й впливати на урядові рішення.

Література

1. Маркс К. Оправдание мозельского корреспондента // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 1. – М.: Госиздат политической литературы, 1964. – С. 195.
2. Зотов В.Р. Нестор русской журналистики. Краевский // Исторический вестник. – 1899. – № 11. – С. 351-389; Михаил Никифорович Катков и его историческая заслуга. По документам и личным воспоминаниям Н.А. Любимова. – СПб., 1889; Памяти В.А. Гольцова. – М.: Общественная польза, 1910. – 220 с.; Пятнадцатилетие газеты “Голос”. – СПб., 1878. – 150 с.; Самодержавие и печать в России. – СПб., 1906; Сементковский Р.И. М.Н. Катков. Его жизнь и публицистическая деятельность. – СПб., 1891. – 142 с.; Стасюлевич М.М. и его современники в их переписке: В 5 т. – СПб., 1911-1913.
3. Сказкин С.Д. Конец австро-русско-германского союза. Исследование по истории русско-германских и русско-австрийских отношений в связи с восточным кризисом в 80-е годы XIX в. – М.: РАНИИОН, 1928. – Т. 1. – Ч. 1. – 356 с.
4. Андреева Н.Ф. Русская периодическая печать. – М.: Наука, 1977. – 320 с. Балуев Б.П. Политическая реакция 80-х годов XIX века и русская журналистика. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1971. – 313 с.; Березина В.Г., Дмитриев А.Г., Есмин Б.И., Западов А.В., Сикорский Н.Л. История русской журналистики. – М.: Высшая

- школа, 1963. – 485 с.; История русской журналистики XVIII-XIX вв. / Под ред. проф. А.В. Западова. – М.: Высшая школа, 1973. – 537 с.; Федченко Л.М. Преса та її попередники. – К.: Наукова думка, 1969. – 170 с.; Чернуха В.Г. Правительственная политика в отношении печати 60-70-е годы XIX в. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1989. – 204 с.
5. Ворошилов В.В. Журналистика. Курс лекций. – СПб.: Изд. Михайлова В.А., 2004. – 127 с.; Грабельников А.А., Манаева О.Д. История русской периодической печати (1703-2003): Библиогр. справ.: В 2 т. – М.: РИП-холдинг, 2004. – Т. 1. – 213 с.; Журналистика в мире политики. Исслед., подходы и практика участия / Авт. кол.: С.Г. Корконосенко, И.Н. Блохин, С.М. Виноградова. – СПб.: Изд. Михайлова В.А., 2004. – 446 с.; История мировой журналистики: Учебн. пособие / Л.Г. Беспалов и др. – М.: Изд. “Март”, 2004. – 425 с.; Кельнер М.М. Стасюлевич и либеральная оппозиция в 70-х – начале 80-х годов XIX в. // Отечественная история. – 1992. – № 4. – С. 50-61; Прохоров Е.П. Журналистика и демократия: Учебн. пособие. – М.: Аспект-Пресс, 2004. – 247 с.
 6. Энгельс Ф. Внешняя политика русского царизма // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 22. – М.: Госиздат лит. л-ры, 1964. – С. 40.
 7. Сказкин С.Д. Указ. соч. – С. 26.
 8. Балув Б.П. Указ. соч. – С. 43.
 9. Зотов Р.В. Указ. соч. – С. 353.
 10. Михневич В. Наши знакомые. Фельетонный словарь современников. – СПб., 1884. – С. 115.
 11. Російський державний історичний архів (РДІА). – Ф.776. – Оп.6. – Спр.402. – Арк.10.
 12. Твардовская В.А. Идеология пореформенного самодержавия. – М.: Наука, 1978. – С. 102.
 13. РДІА. – Ф.776. – Оп.3. – Спр.87. – Арк.46.
 14. Там само. – Ф.776. – Оп.1. – Спр.402. – Арк.7.
 15. Вестник Европы. – 1879. – Кн.2. – С. 401.
 16. Вестник Европы. – 1887. – Кн.3. – С. 389.
 17. Вестник Европы. – 1887. – Кн.7. – С. 404.
 18. Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века. Проблемы торгово-промышленной политики. – М.: Наука. Ленинградское отделение, 1981. – С. 143.
 19. Феоктистов Е.М. Воспоминания. За кулисами политики и литературы. 1848-1896. – Л.: Прибой, 1929. – С. 96.
 20. Твардовская В.А. Указ. соч. – С. 103.
 21. Московские ведомости. – 1887. – 22 января. – №23.
 22. Бисмарк О. Мысли и воспоминания. – М.: Соцэкгиз, 1940. – С.67.
 23. Архів зовнішньої політики Російської федерації (АЗПРФ). – Ф. Канцелярія. – Оп.470. – Спр.110. – Арк.9.
 24. Русский вестник. – 1889. – Кн.7. – С. 354-355.
 25. Державний архів Російської федерації (ДАРФ). – Ф.568. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.72.
 26. Сказкин С.Д. Указ.соч. – С. 20.
 27. ДАРФ. – Ф.568. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.81.
 28. ДАРФ. – Ф.568. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.86-87.
 29. ДАРФ. – Ф.568. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.93.
 30. ДАРФ. – Ф.568. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.94.
 31. Сементковский Р.И. Указ. соч. – С. 80.

Надійшла до редколегії 17.09.2007.